

HUYGENS INSTITUUT VOOR
NEDERLANDSE GESCHIEDENIS

Wereldgeschiedenis van Nederland

Onder redactie van
Lex Heerma van Voss,
Marjolein 't Hart,
Karel Davids,
Karwan Fatah-Black,
Leo Lucassen en
Jeroen Touwen

m.m.v. Marijcke Schillings

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4399 5

© 2018 Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie © J. Blaeus grooten atlas, oft, Werelt-beschryving,
in welke 't aertryck, de zee, en hemel, wordt verতোont en beschreven (kaart en windroos)

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

2018	11	-55	51	690	87
Opening Lex Heerma van Voss		Caesar en zijn massamoord in het Nederlandse rivierengebied Nico Roymans		Heidenen bekeren is lastig werk Marco Mostert	
<hr/>					
TREKKERS EN BLIJVERS					
<hr/>					
-70.000	21	10	58	750	93
Sporen van neanderthalers Luc Amkreutz en Gerrit Dusseldorp		Meisje uit het veen Wijnand van der Sanden		Schrift op de kwelder Egge Knol	
-5000	27	70	64	834	98
Jagers en boeren in de wetlands Luc Amkreutz		Petillius Cerialis slaat de Bataafse Opstand neer Frits Naerebout		Vikingaanval op wereldstad Dorestad Annemarieke Willemsen	
-1629	33	223	70	<hr/>	
Een bronstijdbegrafenis volgens Brusselse conventies? Arjan Louwen		Nehalennia, handels- geest in de oudheid Kim Beerden		RELIGIE, RIJKEN, REVOLTES	
-1350	39	402	75	1217	107
Het verzonken zwaard van Ommerschans David Fontijn en Luc Amkreutz		Romeins goud en de 'Franken' Stijn Heeren		Een fantasierijke kruistocht naar Damiate Jaap van Moolenbroek	
-650	45	650	81	1220	113
Terpen langs de Noordzee Annet Nieuwhof		Friese handelaren in mondiale netwerken Marco Mostert		Hemel en hel in Schelluinen Bram van den Hoven van Genderen	

1247	119	1566	178	1629	236
Graaf Willem II van Holland wordt koning Jan Burgers		Internationale beeldenstormen Jonas van Tol		De hoogleraar, de missionaris en het Arabisch Jetze Touber	
1296	125	1569	184	1637	242
Een moord op een kantelmoment Arie van Steensel		Willem van Oranje, de Europeaan Jonas van Tol		De mythes rond de Statenbijbel Nicoline van der Sijs	
1302	131	1593	190	1642	248
Zuiderzeesteden aan de Oostzee Louis Sicking		De Staten-Generaal op het Binnenhof Diederik Smit en Carla Hoetink		De Portugese slavenlobby in Nederlands-Brazilië Joris van den Tol	
1351	137	<hr/> ANDERE WERELDEN <hr/>		1648	253
De Strijd van de Dertig Sander Govaerts		1594	201	De Vrede van Munster. Rebellen worden medespelers Maurits Ebben	
1417	143	Vele wegen naar Azië Djoeke van Netten		1654	259
Het begin van zeshonderd jaar Republiek der Letteren Dirk van Miert		1607	207	Duitse keurvorst betaalt Nederlandse dichteres Nina Geerdink	
1433	149	De Beemster en het poldermodel Piet van Cruyningen		1656	265
Een grensoverschrijdende compositie Willem Elders		1613	213	'Twee mooren in een stuck van Rembrandt' Mark Ponte	
1473	155	Geldria, het eerste VOC-fort in India Gerrit Knaap		1658	270
Gedrukte boeken in Nederland Marieke van Delft		1618	219	Onmisbare migranten voor de Gouden Eeuw Jelle van Lottum	
1507	161	De internationale Nationale Synode van Dordrecht Joke Roelevink		1662	275
De wereld volgens Jan Ruysch Bram van den Hoven van Genderen		1622	225	Koffie, wereldhandel en de consumptie-revolutie Pim de Zwart	
1516	167	Hugo de Groot over de waarheid Henk Nellen		1663	281
Erasmus' revolutionaire Bijbeluitgave Jan Bloemendal		1628	231	Een utopische Nieuwe Wereld Henk Looijesteijn	
1549	173	Braziliaanse indianen in de Republiek Mark Meuwese			
Zonder Spanje geen Oranje Raymond Fagel					

1667	287	NATIONAAL, KOLONIAAL, INTERNATIONAAL	1848	397
Suriname wordt Nederlands. Of toch niet?			De 'on-Nederlandse' grondwet	
Suze Zijlstra			Adriejan van Veen	
1688	293		1854	403
Engeland wordt sterke staat dankzij Nederland			Het KNMI en de wet van Buys Ballot	
Marjolein 't Hart			Frans van Lunteren	
1705	299		1860	409
Een nieuwe visie op de islam			Het ontstaan van de Nederlandse huisvrouw	
Henk van Rinsum			Corinne Boter	
1714	305		1864	415
Hollandse krachten in de eeuw van Newton		George Sand eindelijk in het Nederlands vertaald!		
Fokko Jan Dijksterhuis		Suzan van Dijk		
1717	311	1865	421	
De Kerstvloed en de strijd tegen het water		De sage van Hans Brinker		
Lotte Jensen		Theo Meder		
1725	317	1868	427	
De wereld volgens de gebroeders Ottens		Nationalisme en internationalisme in de muziekgeschiedenis		
Reinder Storm		Petra van Langen		
1776	323	1869	433	
'Vrije grond' onbereikbaar voor slaven		'Ons deel van de groote wereldtaak'		
Bram Hoonhout		Nico Randeraad		
1777	329	1870	439	
De Boeren, de San en een licence to kill		Doodstraf niet afgeschaft in Nederlands-Indië		
Martine Gosselink		Sanne Ravensbergen		
1780	334	1872	445	
Het Kaaps kameelpaard van de Stadhouder		Nederlandse sigarenmakers gaan internationaal		
Marieke Hendriksen		Ad Knotter		
		1878	392	
		Britten ondermijnen slavernij in Nederlandse koloniën		
		Anne Marieke van der Wal		

1883	450	1923	501	1948	564
Een uitbarsting in de wetenschap		Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren		Apartheid en Abraham Kuypers	
Robert-Jan Wille		Orsolya Réthelyi		Anne Marieke van der Wal	
1892	456	1927	508	1948	570
Homoseksualiteit, een importproduct		De wereld van boven – Anthony Fokker		De Wereldraad van Kerken en dekolonisatie	
Gert Hekma		Marc Dierikx		Bastiaan Bouwman	
1896	462	1928	514	1949	577
De fiets wordt Nederlands		Coca-Cola en de moderne consumptie-		Unieke regeling voor beeldende kunstenaars	
Manuel Stoffers en Harry Oosterhuis		maatschappij		Franse Kuyvenhoven	
1898	468	Melvin Wevers		1951	583
Vrouwen van de wereld		1932	520	Baas over de eenzaamheid	
Fia Dieteren, Marijke Huisman en Willemijn Ruberg		De oprichting van Conimex		Lotte Koppens	
1901	474	Jon Verriet		1951	589
Nederlandse beschaving in koloniaal perspectief		1936	526	W.F. Hermans bevuilt het Hollands binnenhuisje	
Elise van Nederveen Meerkerk		De geuzen in Madrid		Peter Kegel	
1908	480	Lodewijk Petram en Samuël Kruizinga		1953	596
Indonesische studenten leggen basis voor internationaal antikolonialisme		1937	532	Erfenissen van een ramp	
Klaas Stutje		Jamboree in het land van mist		Eric Berkers	
1913	486	Matthijs Kuipers		1953	602
Het Vredespaleis als internationale uiting van nationale trots		1937	538	Van kolonialisme naar mondiale solidariteit	
Pepijn Corduwener		Voorbij de ‘verzuiling’		Wouter van Dis	
1944	544	Peter van Dam		1958	608
De Hongerwinter		1944	551	Veiligheidsdienst maakt Koude Oorlogsfront warm	
Ingrid de Zwarte		‘Afrekenen’ met de vijand		Constant Hijzen	
1944	551	Marieke Oprel		ÉÉN, VRIJ, (ON)GELIJK	
1945	558	1945	558	1958	617
Proklamasie		Gert Oostindie		Europese integratie van onderop	
Gert Oostindie		1958		Marijn Molema	

**(ON)VEILIG,
(ON)AFHANKELIJK**

ÉÉN, VRIJ, (ON)GELIJK

1962	623	1974	665	1988	702
In Holland staat een huis...		Dennendal: een progressief experiment?		Eerlijke handel met het keurmerk 'Max Havelaar'	
Frank Veraart		Paul van Trigt en Monika Baar		Peter van Dam	
1962	629	1976	671	1989	708
Internationale kennis in een kuipje		Lockheed en de herontdekking van corruptie		De Rushdie-affaire, islamofobie en het neoconservatisme	
Mila Davids		Ronald Kroeze		Leo Lucassen	
1964	635	1980	677	1992	714
En toen was er de pil...		Amsterdammers geven Duitsers kraakles		De Europese aspiraties van Nederland	
Theo Engelen		Bart van der Steen		Carla Hoetink en Wim van Meurs	
1965	641	1980	683	2006	720
Polderen in de Mijnstreek		Mislukte poging tot uniformering Standaardnederlands		De grote black-out en Europa's verborgen integratie	
Erik Nijhof		Frans Hinskens		Erik van der Vleuten	
1966	647	1982	689	2017	726
De Bijlmermeer: een modernistisch mozaïek		Managers in de politiek		Orkaan Irma en nationale liefdadigheid	
Tim Verlaan		Sjoerd Keulen		Lotte Jensen	
1967	653	1983	696	Over de auteurs	733
De tweede feministische golf		Artikel 1, typisch Nederlands baken van gelijkheid?		Illustratie-verantwoording	743
Willemijn Ruberg, Marijke Huisman en Fia Dieteren		Karin van Leeuwen		Wegwijzer	739
1972	659			Personenregister	745
De impact van het Rapport van de Club van Rome					
Jeroen Touwen					

-55

Caesar en zijn massamoord in het Nederlandse rivierengebied

In 55 v.Chr. richtten Romeinse troepen op Nederlandse bodem een massaslachting aan onder twee Germaanse stammen. Julius Caesar, leidinggevend generaal en ooggetuige, schetst ons een gedetailleerd beeld van deze moordpartij. Mogen we deze actie duiden als een daad van genocide?

Caesars leger [...] arriveerde al bij het vijandelijke kamp voordat de Germanen door konden hebben wat er gebeurde. Door dit alles raakten ze plotseling in paniek: wij waren snel ter plaatse, hun stamhoofden ontbraken, en zij kregen geen tijd om te overleggen en naar de wapens te grijpen. [...]. En terwijl hun angst zich manifesteerde in hun geschreeuw en gedraaf, drongen onze soldaten [...] het kamp binnen. Daar boden de mannen die in allerijl de wapens hadden kunnen grijpen korte tijd weerstand, en vochten tussen de karren en bagagewagens. [...] Maar er was ook een grote groep vrouwen en kinderen en deze sloegen nu naar alle kanten op de vlucht. Caesar stuurde de ruitery achter hen aan. De Germanen hoorden gegil achter zich en toen zij zagen dat hun vrouwen en kinderen gedood werden, smeten zij hun wapens neer [...] en renden halsoverkop weg uit het kamp. Toen zij bij het punt waren gekomen waar Maas en Rijn samenstromen, zagen zij geen heil meer in verder vluchten. Een groot aantal van hen werd gedood en de rest wierp zich in de rivier, waar zij omkwamen overweldigd door angst, vermoeidheid en de kracht van de stroom.

Bovenstaand citaat uit boek 4 van Caesars *De Bello Gallico* beschrijft de wellicht grootste massaslachting aangericht door het Romeinse leger tijdens de verovering van Gallië (58-51 v.Chr.). Het betreft een gebeurtenis uit 55 v.Chr. die op

Nederlandse bodem plaatsvond en waarbij twee Germaanse stammen werden vernietigd. Caesar zelf was hierbij niet alleen persoonlijk aanwezig en dus ooggetuige, hij was ook de leidinggevende generaal. Zijn oorlogsverslagen zijn voor de Nederlandse geschiedenis in meerdere opzichten van belang. In de eerste plaats markeren zij voor onze streken het keerpunt tussen prehistorie en geschiedenis. In de tweede plaats laten zijn verslagen zien dat de eerste kennismakingen met het Romeinse Rijk extreem gewelddadig verliepen voor de stammen in deze noordelijke grensstreek van Gallië. Wat gebeurde er precies met de Germaanse Tencteri en Usipetes? Kunnen we de locatie waar deze massaslachting plaatsvond aanwijzen? Zijn er archeologische resten gevonden? En mogen we hier spreken van een geval van genocide?

Het verhaal van een massamoord

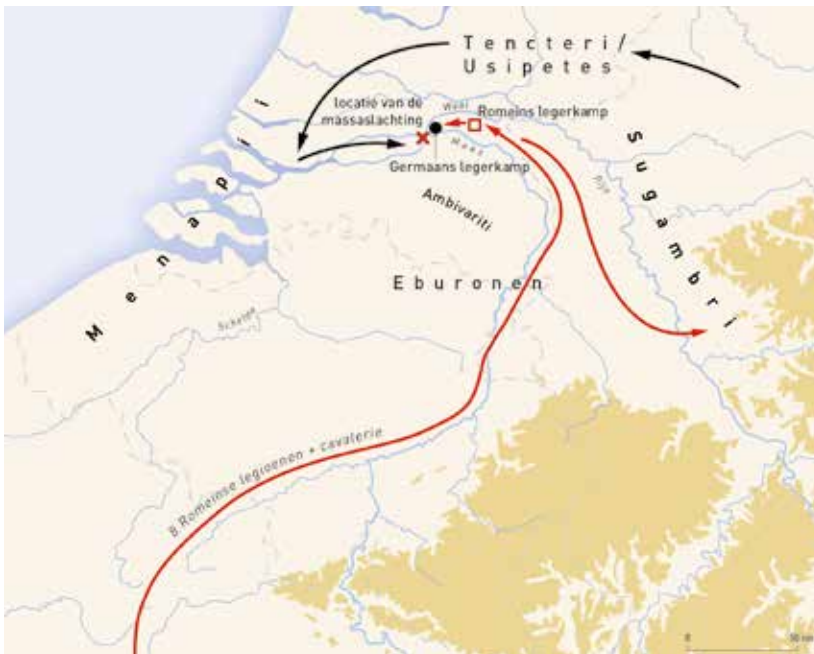
De Tencteri en Usipetes stamden oorspronkelijk van de oostelijke Rijnsoever. Daar waren zij door andere Germaanse groepen verdreven, waarna ze op zoek gingen naar een nieuw woongebied. In de winter van 56/55 v.Chr. staken ze in het Nederlandse kustgebied massaal de Rijn over. Ze wisten dat Caesar inmiddels vrijwel geheel Gallië controleerde, en stuurden gezanten met de boodschap dat zij geen conflict wilden met de Romeinen maar toestemming vroegen om zich aan de noordrand van Gallië te vestigen. Caesar verwierp echter dit verzoek en besloot meteen tot militaire actie. Met zijn complete troepenmacht van acht legioenen trok hij naar het noorden, waar de Tencteri en Usipetes zich met vrouwen en kinderen en al hun bezittingen hadden verschanst in een kamp in het Nederlandse rivierengebied (fig. 1). Caesars troepen richtten een groot legerkamp in op twaalf kilometer van het Germaanse kamp. De Germanen lieten zich vervolgens provoceren tot een ruitergevecht, wat voor Caesar aanleiding was om hen massaal aan te vallen. De Germanen trachtten het noodlot nog te keren door een grote delegatie met al hun leiders naar Caesar te sturen en alsnog te vragen om onderhandelingen. Maar Caesar liet de complete delegatie arresteren en rukte in volle sterkte op tegen de beide stammen.

De hieropvolgende verovering van het Germaanse kamp was geen veldslag maar een massaslachting. Door de afwezigheid van hun leiders raakten de Germanen in paniek en sloegen massaal op de vlucht. Caesar gaf zijn troepen de opdracht zoveel mogelijk vluchtenden te doden, inclusief vrouwen en kinderen. Bij de samenvloeiing van Rijn en Maas werden zij massaal afgeslacht of verdronken zij in een poging de rivier over te zwemmen. Caesar suggereert in *De Bello Gallico* dat de Tencteri en Usipetes, met een gezamenlijke bevolking van 430.000 personen, vrijwel geheel werden vernietigd. Een dergelijke omvang is echter volstrekt ongeloofwaardig om logistieke redenen, en lijkt vooral bedoeld om indruk te maken in Rome. Ook het idee van een vrijwel complete

vernietiging van beide Germaanse groepen is ongeloofwaardig. Er bestaat echter geen twijfel over dat een substantieel deel van de bevolking werd uitgemoord.

Locatie van de slachting en archeologische resten

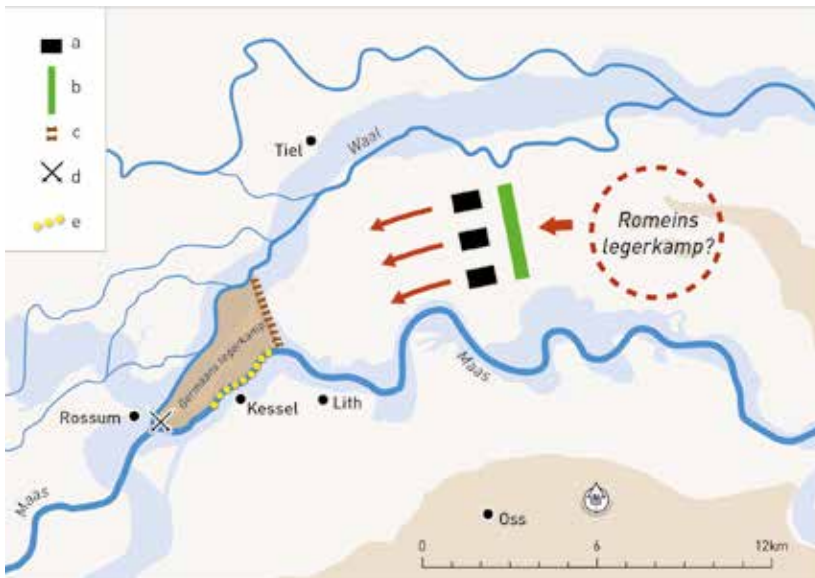
Caesars verslag blijft vaag over de precieze locatie van zijn veldslag tegen de Tencteri en Usipetes. Het belangrijkste aanknopingspunt vormt zijn mededeling dat de uiteindelijke massamoord plaatsvond bij de samenvloeiing van Maas en Rijn. Dit plaatst zijn actie in de regio tussen de Maas en de Waal, als hoofdtak van de Rijn. Verschillende antieke auteurs noemen de samenvloeiing van Maas en Waal, maar de complexe dynamiek van (onbedijkte) riviersystemen in een deltalandschap maakt het moeilijk de exacte plek van samenvloeiing te bepalen. Dit kan alleen op basis van een paleogeografische reconstructie van het toenmalige rivierenlandschap, zoals getoond in figuur 2. Op grond van geologische, historische en archeologische argumenten mogen we aannemen dat de Maas-Waalsamenvloeiing destijds bij de plaats Rossum lag. Afgaande op Caesars historische informatie (fig. 2) kan dan het Germaanse kamp geplaatst worden in de strook land op slechts enkele kilometers ten oosten van de samenvloeiing van Maas en Waal ter hoogte van Kessel/Lith, met

Figuur 1. Geografische reconstructie van Caesars Germanencampagne van 55 v.Chr.

het Romeinse kamp twaalf kilometer oostwaarts, in het huidige Land van Maas en Waal. Caesar bericht dat hij zijn legioenen in drie colonnes tegen de Germanen liet oprukken, direct gevolgd door zijn ruitery. Na aankomst in het vijandelijke kamp begonnen de gevechten, te midden van karren en bagagewagens, wat suggereert dat de Germanen aan de kwetsbare oostflank een soort wagenfort hadden gebouwd, een strategie die we in de oudheid meer tegenkomen bij migrerende stammen.

Wat kan de archeologie nu bijdragen aan deze discussie? Is er archeologisch bewijs bekend uit het gebied van de antieke samenvloeiing van Maas en Waal die het in figuur 2 geschetste historische scenario kan versterken of juist verzwakken? Mijn stelling is dat er resten van het Germaanse kamp en van de afslachting van de vluchtende Tencteri en Usipetes zijn aangetroffen over een afstand van enkele kilometers in een oude Maasbedding te Kessel/Lith direct ten oosten van de toenmalige riviersamenvloeiing. Helaas is het materiaal niet geborgen via zorgvuldige opgravingen, maar tijdens grootschalige baggerwerkzaamheden ten behoeve van zand- en grindwinning. Dankzij de energieke inzet van enkele lokale amateurarcheologen hebben we toch enigszins een beeld van het oor-

Figuur 2. Gereconstrueerd scenario van Caesars aanval op het Germaanse legerkamp bij Kessel in 55 v.Chr. gebaseerd op historische en paleogeografische gegevens.

a) Romeinse infanteriecolonnes; b) Romeinse cavalerie; c) open oostflank van het Germaanse kamp, vermoedelijk beschermd door een barrière van wagens en karren; d) plek van samenvloeiing van Maas en Waal waar een deel van de massaslachting plaatsvond; e) tracé van de Romeinse Maasbedding waaruit archeologische resten afkomstig zijn die vermoedelijk betrekking hebben op de veldslag van 55 v.Chr.

spronkelijke archeologische vondstcomplex. Het blijkt dat er bewoningssporen uit allerlei perioden aanwezig zijn, maar het materiaal uit de late ijzertijd (en met name de laatste eeuw voor Christus) wijkt in twee opzichten geheel af van wat we normaal aantreffen in nederzettingen en grafvelden uit die periode. In de eerste plaats is dat de aanwezigheid van grote aantallen menselijk skeletmateriaal van zowel mannen als vrouwen en kinderen. Bovendien zijn op een deel van de botten sporen van antieke verwondingen te zien, die erop wijzen dat de individuen in kwestie door wapengeweld om het leven zijn gekomen (fig. 3). In de tweede plaats is er een voor Nederland unieke concentratie wapentuig gevonden in de vorm van zwaarden, zwaardscheden, speerpunten, bijlen en ook delen van enkele helmen. Het gaat om materiaal dat dateert van rond het midden van de eerste eeuw voor Christus.

De archeologische gegevens uit de late ijzertijd, opgebaggerd te Kessel/Lith, lijken het bovengeschetste historische scenario van een veldslag van Caesar te versterken. De voor Nederland unieke concentratie van menselijk botmateriaal en wapentuig suggereert een directe relatie met een grootschalig militair conflict. Hard bewijs voor een link met de veldslag uit 55 v.Chr. is evenwel niet te leveren, simpelweg omdat het betreffende vondstmateriaal een dergelijke nauw-

Figuur 3. Menselijk botmateriaal uit de late ijzertijd met sporen van antieke verwondingen, aangetroffen in de oude Maasbedding bij Kessel/Lith

keurige datering niet toelaat. Echter de combinatie van historische, paleogeografische en archeologische gegevens maakt de locatie van Caesars veldslag van 55 v.Chr. bij Kessel/Rossum thans een zeer plausibele interpretatie.

Een geval van genocide?

Een interessante kwestie is of de massamoord op de Tencteri en Usipetes gekwalificeerd kan worden als een daad van genocide. Daarover verschillen de meningen. Genocide wordt doorgaans gedefinieerd als een praktijk van massamoord van een nationale, etnische of religieuze groep in combinatie met de intentie (al dan niet succesvol) om die groep te vernietigen. Caesar meldt niet expliciet dat hij de intentie had om de Tencteri en Usipetes te vernietigen, maar hij moet zich gerealiseerd hebben dat de door hem bevolen massaslachting van mannen, vrouwen en kinderen de facto neerkwam op ten minste een partiële destructie van die groepen. Zijn actie kan daarom als ‘genocidaal’ worden geïdentificeerd.

Maar sommige onderzoekers hebben betoogd dat de term ‘genocide’ zo intens vervlochten is met modern-westerse, sterk negatieve betekenisassociaties dat iedere toepassing van dit begrip op oudere historische perioden een anachronisme zou zijn. Nu kan men daartegen inbrengen dat het juist interessant is om uiteenlopende waardeassociaties verbonden aan genocidale praktijken door de perioden heen te vergelijken. Wat dan opvalt is dat een slachting zoals bedreven door Caesar in 55 v.Chr. toentertijd niet per definitie gold als amoreel in het waardesysteem van het expanderende Romeinse Rijk, zeker niet in een oorlog tegen barbaren. Vanuit deze visie valt ook te begrijpen dat Caesar geen enkel probleem heeft met het gedetailleerd beschrijven van zijn daden van massageweld voor het Romeinse lezerspubliek. In dit verband is het interessant te vermelden dat zijn campagne tegen de Tencteri and Usipetes leidde tot een kritisch debat in de Romeinse senaat met zijn politieke vijanden, die zelfs vroegen om zijn uitlevering aan de Germanen. Veelzeggend is echter dat de discussie zich toespitste op de vraag of Caesar met zijn aanval op de Tencteri en Usipetes eerder met hen afgesproken wapenstilstand had gebroken. Dat zijn actie uiteindelijk leidde tot een massamoord van ongekend formaat speelde geen enkele rol in de aanklacht.

Caesars optreden moet een grote impact hebben gehad op de toenmalige bevolking van Zuid-Nederland en heeft daarmee een duidelijk stempel gezet op de daaropvolgende geschiedenis. In verschillende regio's bespeuren we rond het midden van de eerste eeuw voor Christus een sterke demografische terugval. In de decennia na Caesars vertrek uit Gallië blijken de relatief lege gebieden weer bevolkt door stammen met totaal andere namen, zoals de Bataven, de Cananefaten, de Frisiavones en de Texuandri. Deels zal het om restgroepen zijn gegaan

van de oorspronkelijke bevolking, maar het overgrote deel bestond toch uit Germaanse nieuwkomers van over de Rijn die spoedig zullen hebben ervaren wat het betekende om deel uit te maken van een wereldrijk.

Nico Roymans

Verder lezen

- J. Bellemore, 'The Roman concept of massacre. Julius Caesar in Gaul', in: P.G. Dwyer en L. Ryan (red.), *Theatres of Violence. Massacre, Mass Killing and Atrocity Throughout History* (Oxford/New York 2012) 38-49.
- B. Kiernan, 'Is "genocide" an anachronistic concept for the study of early modern mass killing?', *History* 99 (2014) 530-548.
- N. Roymans en M. Fernández-Götz, 'Caesar in Gaul. New perspectives on the archaeology of mass violence', in: T. Brindle e.a. (red.), *Proceedings of the Twenty-Fourth Theoretical Roman Archaeology Conference*, (Oxford 2015) 70-80.
- N. Roymans, 'A Roman massacre in the far north. Caesar's annihilation of the Tencteri and Usipetes in the Dutch river area', in M. Fernández-Götz en N. Roymans (red.), *Conflict Archaeology. Materialities of Collective Violence in Late Prehistoric and Early Historic Europe* (Oxford 2018) 167-181.

Zie ook

70, 223, 1777